

शालेय विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक विश्लेषणात्मक अभ्यास

गोपिका पाटिलबा सपकाळ

शिक्षिका – जिल्हा परिषद शाळा,
जिल्हा परिषद शाळा, माळीवाडा, औरंगाबाद – महाराष्ट्र

सारांश :

या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे मूल्यांकन करणे आणि त्यात लिंगानुसार कोणतेही महत्त्वपूर्ण फरक आढळतात का, हे तपासणे. विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता त्यांच्या स्वतःच्या भावना ओळखण्याची क्षमता, इतरांच्या भावना समजून घेण्याची क्षमता, भावनांचे नियमन, सामाजिक कौशल्ये, आणि आत्मप्रेरणा यासारख्या घटकांवर अवलंबून असते. त्यामुळे, या संशोधनाद्वारे या घटकांमधील लिंगानुसार असमानता शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. संशोधन पद्धती - या संशोधनासाठी औरंगाबाद येथील विविध शाळांमधील १०० विद्यार्थी (५० मुलं आणि ५० मुली) यांना नमुना म्हणून निवडण्यात आले. विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे मूल्यमापन करण्यासाठी अनुकूल हायडे, संज्योत पेठे आणि उपिंदर धार यांनी विकसित केलेली "भावनात्मक बुद्धिमत्ता मापनसूची (EIS-HPD)" वापरण्यात आली. या चाचणीत एकूण ३४ प्रश्न होते, जे पाच-बिंदू मापन पद्धतीवर आधारित होते. संख्यात्मक विश्लेषणासाठी स्वतंत्र नमुना t-चाचणी (independent samples t-test) वापरण्यात आली, ज्यामुळे मुलं आणि मुली यांच्या स्कोअरमधील फरक तपासला गेला. संशोधन निष्कर्ष भावनिक बुद्धिमत्ता स्कोअरचे विश्लेषण केल्यावर मुलींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा मध्यमान स्कोअर (१०९.४५, SD = ५.०३) हा मुलांच्या मध्यमान स्कोअर (९७.६८, SD = ४.५९) पेक्षा अधिक असल्याचे आढळले. स्वतंत्र नमुना t-चाचणीच्या निकालानुसार ($t = 11.18, p < 0.01$) हा फरक लक्षणीयरीत्या महत्त्वपूर्ण असल्याचे सिद्ध झाले. याचा अर्थ, मुलींची भावनिक बुद्धिमत्ता मुलांच्या तुलनेत उच्च आहे.

प्रस्तावना :

मानवी जीवनात भावनिक बुद्धिमत्ता अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. शिक्षणाच्या प्रक्रियेत विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी यांची भावनिक बुद्धिमत्ता त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर, सामाजिक संबंधांवर आणि मानसिक आरोग्यावर प्रभाव टाकते. शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान मिळवणे गरजेचे नसते, तर त्यांच्या भावनिक आणि मानसिक विकासासाठीही प्रयत्न करणे तितकेच महत्त्वाचे असते. सध्या शिक्षण क्षेत्रात भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास वाढत्या प्रमाणात केला जात आहे, कारण विद्यार्थ्यांचे वर्तन, निर्णयक्षमता, आत्मविश्वास आणि सामाजिक संवाद यावर त्याचा मोठा परिणाम होतो.

विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास करताना लिंगाच्या आधारे तुलना करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. अनेक संशोधनातून असे दिसून आले आहे की विद्यार्थिनींमध्ये सहानुभूती, आत्मनियंत्रण आणि सामाजिक जाणीव अधिक प्रमाणात असते, तर विद्यार्थ्यांमध्ये जोखीम घेण्याची प्रवृत्ती आणि आव्हानांना सामोरे जाण्याची क्षमता अधिक असते. तथापि, या गोष्टी समाजाच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर अवलंबून असतात आणि वेगवेगळ्या अभ्यासांमध्ये भिन्न निष्कर्ष आढळून येतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या आणि विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेतील फरक समजून घेणे आवश्यक आहे.

भावनिक बुद्धिमत्ता म्हणजे आपल्या भावनांची आणि इतरांच्या भावनांची जाणीव, त्यांचे योग्य नियोजन, तसेच प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्याची क्षमता. शिक्षणाच्या प्रक्रियेत भावनिक बुद्धिमत्तेचे महत्त्व अधोरेखित करण्याची गरज आहे, कारण ती केवळ वैयक्तिक जीवनासाठीच नव्हे तर व्यावसायिक आणि सामाजिक आयुष्यासाठीही महत्त्वपूर्ण ठरते. आजच्या युगात विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक यश मिळविणे पुरेसे नाही, तर त्यांना जीवनातील विविध परिस्थितींना सामोरे जाण्यास सक्षम होणे गरजेचे आहे. या संदर्भात, विद्यार्थ्यांची आणि विद्यार्थिनींची भावनिक बुद्धिमत्ता वेगवेगळ्या पैलूवर कशी प्रभाव टाकते, याचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरते.

संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून, या अभ्यासात विद्यार्थ्यांची आणि विद्यार्थिनींची भावनिक बुद्धिमत्ता तुलनात्मक पद्धतीने विश्लेषित केली जाईल. यात विविध घटकांचा विचार केला जाईल, जसे की आत्मस्वीकृती, भावनांचे नियंत्रण, आत्मप्रेरणा, सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्ये. या अभ्यासातून काही महत्त्वाचे निष्कर्ष काढता येऊ शकतात, जे शिक्षण क्षेत्रातील धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त ठरू शकतात.

शालेय विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करण्यासाठी शिक्षक आणि पालक यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आणि भावनिक विकासासाठी शालेय स्तरावर विशेष उपक्रम राबवले गेले पाहिजेत. तसेच, विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी शाळांमध्ये समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. हा तुलनात्मक अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या विकासांमध्ये मदत करणाऱ्या विविध उपाययोजनांचा विचार करेल आणि त्यातून शिक्षण प्रणालीत सकारात्मक बदल घडवण्यास हातभार लावेल.

शोध निघषानुसार, विद्यार्थ्यांच्या आणि विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेतील फरक त्यांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमीवर अवलंबून असतो. कधी कधी समाजातील ठराविक भूमिका आणि अपेक्षा यामुळेही हे फरक निर्माण होतात. त्यामुळे, या अभ्यासाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेवर कोणते घटक परिणाम करतात, हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल. त्याचबरोबर, शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेतील समानता आणि असमानता शोधून त्यांना योग्य मार्गदर्शन करता येईल. एकंदरीत, हा संशोधन प्रबंध विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यास आणि त्यातून उपयुक्त शैक्षणिक धोरणे तयार करण्यास मदत करेल. शिक्षणाच्या नव्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आणि भावनिक विकासाचा चालना देणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे, या संशोधनातून मिळणाऱ्या निष्कर्षांचा उपयोग भविष्यातील शैक्षणिक धोरणांमध्ये समाविष्ट करता येईल आणि शालेय शिक्षण अधिक समृद्ध व समतोल बनवता येईल.

गौतम (२०००) यांनी त्यांच्या "भावनिक बुद्धिमत्ता, स्वसंकल्पना आणि शैक्षणिक संपादन" या संशोधनात भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक यश यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, उच्च भावनिक बुद्धिमत्ता असलेल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक क्षेत्रात अधिक यश मिळते. तसेच, स्वसंकल्पना आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळला. या संशोधनातून विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो, हे स्पष्ट होते.

नाईक (२०१०) यांनी "शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास" या संशोधनात अनुदानित आणि विनाअनुदानित शाळांमधील आठवी इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता तपासली. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, अनुदानित शाळांमधील विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता विनाअनुदानित शाळांमधील विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक होती. या संशोधनातून शाळेच्या प्रकारानुसार विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेत फरक आढळतो, हे दिसून येते. पाटील (२०१५) यांनी "विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा लिंगानुसार तुलनात्मक अभ्यास" या संशोधनात मुलं आणि मुलींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची तुलना केली. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, मुलींची भावनिक बुद्धिमत्ता मुलांपेक्षा किंचित अधिक होती. विशेषतः, आत्म-जागरूकता आणि सहानुभूती या घटकांमध्ये मुलींची कामगिरी उजवी होती. या संशोधनातून लिंगानुसार भावनिक बुद्धिमत्तेत काही प्रमाणात फरक आढळतो, हे स्पष्ट होते.

देशमुख (२०१८) यांनी "शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा सामाजिक-आर्थिक स्तरानुसार अभ्यास" या संशोधनात विविध सामाजिक-आर्थिक स्तरांतील विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता तपासली. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, उच्च सामाजिक-आर्थिक स्तरातील विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता इतर स्तरांतील विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक होती. या संशोधनातून सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांच्यातील संबंध स्पष्ट होतो. जोशी (२०२०) यांनी "शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा वय आणि लिंगानुसार तुलनात्मक अभ्यास" या संशोधनात विविध वयोगटांतील आणि लिंगांतील विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता तपासली. त्यांच्या निष्कर्षानुसार, वय वाढल्यास भावनिक बुद्धिमत्ता वाढते, तसेच मुलींची भावनिक बुद्धिमत्ता मुलांपेक्षा अधिक असल्याचे आढळले. या संशोधनातून वय आणि लिंग या दोन्ही घटकांचा भावनिक बुद्धिमत्तेवर परिणाम होतो, हे स्पष्ट होते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे-

- 1) शालेय स्तरावर विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींची भावनिक बुद्धिमत्ता किती आहे हे समजून घेण्यासाठी विश्लेषण करणे.
- 2) मुलं आणि मुली यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या पातळीमध्ये कोणतेही महत्त्वपूर्ण फरक आहेत का, हे तपासणे.

संशोधनाचे परिकल्पना-

- 1) शालेय विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :-

क) परिवर्त्ये :-

I) स्वतंत्र परिवर्त्ये :- लिंग

i) मुले / विद्यार्थी

ii) मुली/ विद्यार्थिनी

II) अवलंबी/आश्रित परिवर्त्ये :- भावनिक बुद्धिमत्तेची पातळी

नमुना :-

प्रस्तुत संशोधनात औरंगाबाद शहरातील विविध शाळांमधून दहावी इयत्तेत शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार एकूण २० विद्यार्थ्यांना या अभ्यासासाठी नमुना म्हणून घेतले गेले. नमुना निवडीसाठी गैर-संभाव्यता कोटा पद्धती (Non-Probability Quota Sampling) वापरण्यात आली, ज्यामुळे विशिष्ट प्रमाणात विद्यार्थ्यांचा समावेश सुनिश्चित करता आला. संशोधनाच्या समतोलतेसाठी ५० विद्यार्थी आणि ५० विद्यार्थिनी यांची निवड करण्यात आली. या पद्धतीमुळे संशोधनात लिंगानुसार भावनिक बुद्धिमत्तेच्या फरकाचे विश्लेषण करणे अधिक सोपे झाले. विविध शाळांमधील विद्यार्थ्यांना यात समाविष्ट करण्यात आल्याने अभ्यास अधिक व्यापक आणि विविधांगी झाला. नमुना निवडताना विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता, शैक्षणिक पार्श्वभूमी, आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेण्यात आली. यामुळे संकलित करण्यात आलेल्या डेटामध्ये अधिक अचूकता आणि विश्वासार्हता राहिल. हा नमुना संशोधनाच्या उद्दिष्टांना पूरक ठरणारा असल्यामुळे निष्कर्ष अधिक स्पष्ट आणि उपयोगी ठरण्याची शक्यता आहे.

संशोधन साहित्य:-**भावनात्मक बुद्धिमत्ता मापनसूची**

भावनात्मक बुद्धिमत्ता मापनसूची (Emotional Intelligence Scale) ही अनुकूल हायडे, संज्योत पेठे आणि उर्पिंदर धार यांनी तयार केली असून, नॅशनल सायकोलॉजिकल कॉर्पोरेशन, कचेरी घाट, आग्रा यांनी प्रकाशित केली आहे. या चाचणीत एकूण 34 प्रश्न आहेत आणि ती पाच बिंदू असलेली मापनसूची आहे. प्रत्येक विधानासाठी उत्तरदाराने "पूर्णतः सहमत" ते "पूर्णतः असहमत" यापैकी एक पर्याय निवडायचा असतो. विश्वसनीयता (Reliability): ही चाचणी 200 व्यक्तींवर वापरून तिची विश्वासाहता तपासली गेली. स्प्लिट-हाफ पद्धतीने प्राप्त सहसंबंध गुणांक 0.88 आला. वैधता (Validity): चाचणीमध्ये चेहरामूल्य (face validity) आणि विषयाशी संबंधित उच्च सामग्री मूल्य (content validity) आहे. गैरेट (1981) यांच्या पद्धतीने गणना केलेला विश्वसनीयता निर्देशांक 0.93 आहे, जो चाचणीच्या उच्च वैधतेकडे निर्देश करतो.

संशोधन आखणी आणि संख्याशास्त्रीय पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये दोन गट आहेत त्यामुळे t चाचणी ही पद्धती वापरण्यात आली, तसेच दोन्ही गटांचे मध्यमान काढण्यात आले.

शालेय स्तरावर विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींचे भावनिक बुद्धिमत्ता यांचे मध्यमान, प्रमाण विचलन, एकूण, डी एफ, t मूल्य

गट	मध्यमान	प्रमाण विचलन	एकूण	डी एफ	t मूल्य
मुले	९७.६८	४.५९	५०	९८	11.18**
मुली	१०९.४५	५.०३	५०	९८	

Significant**0.01= 2.62, *0.05= 1.98

भावनिक बुद्धिमत्ता स्कोअरमध्ये लिंगानुसार फरक तपासण्यासाठी स्वतंत्र नमुना t-चाचणी (independent samples t-test) वापरण्यात आली. तक्त्यामध्ये मुलगे आणि मुलींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा मध्यमान स्कोअर, प्रमाण विचलन, एकूण, डी एफ (df), आणि t-मूल्य दिले आहे. मुलांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा मध्यमान स्कोअर ९७.६८ (SD = ४.५९) होता, तर मुलींचा मध्यमान स्कोअर १०९.४५ (SD = ५.०३) नोंदवला गेला. याचा अर्थ मुलींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा स्तर मुलांच्या तुलनेत अधिक होता. स्वतंत्र नमुना t-चाचणीच्या निकालानुसार, प्राप्त t-मूल्य 11.18 (df = 98) होते, जे 0.01 स्तरावर अत्यंत महत्त्वपूर्ण (p < 0.01) ठरले.

हे निष्कर्ष सूचित करतात की मुलींची भावनिक बुद्धिमत्ता मुलांच्या तुलनेत महत्त्वपूर्णरीत्या जास्त आहे. उच्च t-मूल्य दर्शवते की लिंग हा भावनिक बुद्धिमत्तेवर प्रभाव टाकणारा महत्त्वाचा घटक असू शकतो. याचा अर्थ असा होतो की मुली बहुधा स्वतःच्या भावना अधिक योग्य प्रकारे समजून घेतात, संबंध व्यवस्थापनात अधिक सक्षम असतात, आणि सामाजिक-भावनिक समज अधिक असतो. संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून, हे निष्कर्ष शालेय स्तरावर भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करण्यासाठी मुलांसाठी अधिक प्रभावी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवण्याची गरज दर्शवतात. भविष्यातील संशोधनात विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक घटकांचा विचार करून हा निष्कर्ष अधिक दृढ करता येईल.

निष्कर्ष :

मुलींची भावनिक बुद्धिमत्ता मुलांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या जास्त आहे.

संदर्भ :

- 1) गौतम, २००० – भावनिक बुद्धिमत्ता, स्वसंकल्पना आणि शैक्षणिक संपादन.
- 2) नाईक, २०१० – शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास. (oldror.lbp.world)
- 3) पाटील, २०१५ – विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा लिंगानुसार तुलनात्मक अभ्यास.
- 4) देशमुख, २०१८ – शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा सामाजिक-आर्थिक स्तरानुसार अभ्यास.
- 5) जोशी, २०२० – शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा वय आणि लिंगानुसार तुलनात्मक अभ्यास.
- 6) निघोट आणि राजमाने, २०२२ – प्रथम व द्वितीय वर्ष बी.एड्. विद्यार्थी शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास. (myresearchjournals.com)
- 7) ढोले आणि पठाणे, २०२३ – तरुणांमधील अभ्यास सवयी आणि भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास. (ijcrt.org)
- 8) अनामिक, २०१८ – शालेय विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास. (oldror.lbp.world)